Національна академія наук України
Інститут історії України

Аналітична записка

Про деякі актуальні проблеми здійснення державної політики України у сфері повернення та реституції культурних цінностей

Кот С. І., доктор історичних наук.
керівник Центру дослідження проблем
повернення та реституції культурних цінностей
Інституту історії України НАН України

Київ - 2021

Зміст

Вступ

Історичний шлях українського народу до незалежності і власної державності, свободи та демократії був позначений багатьма трагічними втратами. Серед найбільш болючих з них – втрата незліченних культурних скарбів, які протягом століть за різних обставин вивозилися з України, ставали надбанням музеїв і приватних колекцій інших країн.

Особливо у значних масштабах відбувалося цілеспрямоване вивезення українських культурних цінностей до Росії внаслідок централістичної політики Російської імперії та СРСР, де вони концентрувалися переважно в музеях Москви і Петербурга-Ленінграда.

Нищівним ударом по національній культурній спадщині стала Друга світова війна, внаслідок якої Україна втратила таку кількість найцінніших музейних, архівних та книжкових фондів, яка дозволяє говорити про справжню руїну, наслідки якого лишаються неподоланими дотепер. Лінія фронту вогненним валом двічі пройшла через всю територію України – із Заходу на Схід та зі Сходу на Захід. Культурні цінності масово нищилися під час бойових дій. Безліч цінних об'єктів (у тому числі деякі цілі музеї) безслідно зникли під час евакуації до східних районів СРСР. Водночас, переважна кількість втрат культурних цінностей була пов'язана з діяльністю спеціальних підрозділів німецьких і румунських окупаційних військ та адміністрацій, які цілеспрямовано розшукували та вивозили з окупованої ними території України культурні цінності. Також вони були жертвами масового мародерства на окупованій території. Наслідком подій Другої світової війни є той факт, що впродовж усіх повоєнних десятиліть тема розшуку та повернення втрачених і переміщених культурних цінностей стала незмінним і важливим предметом широкого міжнародного співробітництва. Учасником цього процесу була і є Україна – спочатку як частина колишнього СРСР, згодом – як незалежна держава.

Після проголошення незалежної України питання повернення втрачених культурних цінностей було піднесено на рівень офіційної державної політики. Безумовним досягненням на цьому напрямку слід вважати розробку та затвердження відповідної нормативно-правової бази, створення і діяльність спеціальних уповноважених державних органів, на які покладається завдання її реалізації.

Протягом 1991–2021 рр. в Україну вдалося повернути значну кількість видатних культурних цінностей, що збагатило її науковий, освітній та культурний потенціал. Були повернути окремі предмети старовини і

мистецтва великої цінності, що були втрачені Україною внаслідок подій Другої світової війни. Особливо великих масштабів досягли повернення та передання до України архівів, історичних реліквій, пам'яток мистецтва та книжкові зібрання, що були вивезені поза її межі представниками кількох поколінь трудової та політичної еміграції українців, котрі впродовж XX ст. сформували представницьку українську діаспору у світі. Значною мірою це, це були матеріали, пов'язані з визначними українськими державними, політичними, громадськими, науковими та культурними діячами.

У цей період було започатковано системне вивчення архівних документів про долю українських культурних цінностей на різних етапах історії України (особливо періоду Другої світової війни), опублікування грунтовних наукових збірників документів, монографій та статей, у яких висвітлюються втрати культурних цінностей України, історія їх розшуків та боротьби за повернення, наводяться конкретні факти привласнення культурних надбань України, які можуть бути використані при подальших офіційних вимогах щодо їх повернення. Видано значну кількість літератури про визначних діячів української історії та культури, пам'ять про яких замовчувалася в умовах радянського тоталітарного режиму. Широку участь у цій роботі поряд із державними органами брали українські науковці, головно Національної академії наук України, та громадські організації як в Україні, так і поза її межами.

Разом з тим, дотепер не вдалося вирішити багатьох завдань, які були задекларовані як першочергові на початках формування державної політики у сфері повернення та реституції культурних цінностей. Виникла низка питань концептуального, нормативно-правового, організаційного та фінансового характеру.

У даній аналітичній записці розглядаються деякі з актуальних проблем, що окреслилися протягом останнього часу на цьому напрямку державного будівництва України.

1. Інституційне забезпечення державної політики щодо повернення та реституції культурних цінностей

Світові тенденції вирішення питань повернення та реституції культурних цінностей, історичний досвід України та інших країн у цій сфері переконливо вказує на те, що саме по собі відображення даної проблеми в інтелектуальному середовищі, створення відповідної суспільної ідеї та її популяризація, формування певної критичної маси підтримки у громадській думці є необхідними, але все ж недостатніми чинниками для її ефективного практичного втілення як всередині держави, так і у її міжнародних зносинах. Це може забезпечити лише трансформація та піднесення даного суспільного явища на рівень державної влади, коли сприйняття та оформлення ідеї повернення та реституції втрачених і переміщених культурних цінностей стає частиною державної політики в сфері культури. При цьому ***державну політику повернення та реституції культурних цінностей*** слід розуміти як інституалізацію цієї ідеї, тобто надання їй певних організованих форм через правове унормування і створення відповідної національної організаційної інфраструктури. Таку ***інституалізацію сфери повернення та реституції культурних цінностей*** можливо охарактеризувати як здійснення комплексу заходів, який передбачає наступні компоненти:

а) вироблення базових методологічних засад та основних принципів державної політики у даному питанні;

б) розробка і затвердження національного законодавчого та іншого нормативно-правового забезпечення, яке б відповідало проголошеним принципам державної політики, а також приєднання до тих міжнародно-правових актів, які можуть забезпечити обстоювання інтересів держави на міжнародному рівні, використання норм міжнародного права та можливостей міжнародних організацій, учасником і членом яких є держава, двосторонніх та багатосторонніх міждержавних договорів, протоколів та інших міжнародно-правових документів, елементів законодавства інших

конкретних держав для формування правових передумов повернення та реституції втрачених культурних цінностей;

в) організаційне забезпечення через формування системи уповноважених органів та організацій, на які покладено завдання реалізації державної політики в сфері повернення та реституції культурних цінностей;

г) інформаційне забезпечення, яке передбачає наявність чіткої та достовірної інформації про втрати національних культурних цінностей, дані про місцезнаходження переміщених культурних цінностей поза межами держави та їхню ідентифікацію, з'ясування конкретних обставин та причин перебування поза межами держави. Також цей компонент передбачає активне інформування громадян держави та спільнот інших країн щодо популяризації ідеї повернення та реституції втрачених культурних цінностей і роз'яснення дій держави у цій сфері;

д) зовнішньополітичне забезпечення як ініціювання та проведення міждержавних переговорів щодо повернення або реституції культурних цінностей, а також досягнення домовленостей з приватними особами або громадськими організаціями – власниками чи володільцями культурних цінностей поза межами держави щодо їх повернення до країни походження.

Становлення інституційних засад сфери повернення та реституції культурних цінностей в Україні розпочалося з початку 1990-х років.

Дорученням Ради міністрів України від 3 жовтня 1990 р. при Міністерстві культури України була створена Республіканська комісія по розшуку та поверненню в Україну історичних і культурних цінностей, що знаходяться за її межами. Комісія діяла на громадських засадах. Очолив комісію авторитетний український науковець, член-кореспондент АН України, головний науковий співробітник Інституту історії АН України Федір Шевченко. До її роботи були залучені відомі науковці, діячі культури, фахівці музейної, архівної та бібліотечної справи, представники громадських організацій. Комісія продовжила свою діяльність і після проголошення незалежності України. Однак досвід її роботи показав, що діючи виключно на громадських засадах,

такі масштабні завдання було складно вирішувати. Тож вже у 1992 р. до Президента України Леоніда Кравчука від імені Республіканської комісії було направлено офіційне звернення, в якому аргументувалася доцільність створення спеціального державного органу, котрий був би спроможний реалізувати державну політику в даній сфері.

Ці пропозиції зрештою були підтримані українською владою. 28 грудня 1992 р. спеціальною постановою уряду, при Кабінеті міністрів України була створена Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей, яку очолив відомий мистецтвознавець Олександр Федорук. Основними завданнями комісії були визначені: виявлення та облік культурних цінностей, які були вивезені до інших держав і підлягають поверненню в Україну; координація роботи відповідних міністерств і відомств щодо визначення напрямів проведення досліджень та вжиття практичних заходів для повернення на батьківщину національних культурних цінностей; участь у реалізації заходів, пов'язаних з виконанням зобов'язань України як учасника міжнародних угод з питань захисту культурних цінностей, запобігання незаконному їх вивезенню та ввезенню, сприяння поверненню їх державам, яким вони належать. Слід зазначити, що новостворена Національна комісія мала доволі високий статус і відповідала рівню комітетів при Кабінеті міністрів України. У 1996 р. статус Національної комісії було понижено. Її підпорядкували Міністерству культури і мистецтв України. Водночас вона продовжувала зберігати пряме фінансування з державного бюджету України на свою діяльність, в новому «Положенні» про неї було збережено увесь той обсяг завдань, який визначався для неї раніше.

Із створенням рішенням уряду України від 7 лютого 2000 р. відповідно до змін у національному законодавстві Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України при Міністерстві культури і мистецтв України, розпочався новий етап

організаційного забезпечення вирішення питань повернення та реституції культурних цінностей. Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей була ліквідована. Її повноваження передали до новоствореної структури.

Висвітлюючи суто організаційний бік створення нового державного органу, слід зазначити, що він був заснований повністю на існуючій кадровій та матеріальній базі ліквідованої Національної комісії. Фактично, можливо вести мову про її реорганізацію в нову державну службу із значним розширенням завдань в бік оперативного контролю за сучасним процесом переміщення культурних цінностей через кордон України.

На наш погляд, ліквідація Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей і поєднання її функцій з Держслужбою контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України були помилковими кроками. Адже чинне тоді законодавство України передбачало паралельне існування цих двох структур як окремих одиниць із власними завданнями та компетенцією. Відтак, очевидно, що за нових умов справами власне виявлення, обліку, розшуку і повернення втрачених в минулому українських культурних цінностей в складі новоствореної держслужби могли займатися лише окремі співробітники, тоді як раніше цим завданням була присвячена уся діяльність і весь штат національної комісії. Проте і при такому своєму становищі Державна служба контролю зробила великий внесок у повернення в Україну значних культурних цінностей та у міжнародне співробітництво України з цих питань. Але внаслідок реорганізації та скорочення системи державних органів, у 2011 р. Держслужбу контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України було ліквідовано, а її компетенція була передана до Міністерства культури України.

З 2011 р. по даний час в складі Міністерства культури України (у даний час Міністерство культури та інформаційної політики України) діє відповідний структурний підрозділ, який успадкував завдання колишньої

Держслужби контролю. Згідно із новою структурою останнього, у його складі діє Директорат культурної спадщини та музеїв, до якого входять Експертна група повернення та переміщення культурних цінностей та музейної справи (2 штатні одиниці) і Головне управління охорони культурної спадщини та музеїв, у якому створено Відділ переміщення, вивезення та повернення культурних цінностей (5 штатних одиниць). На цих працівників падає увесь тягар усієї вкрай відповідальної поточної роботи з оформлення документів щодо видання дозволів на ввезення-вивезення культурних цінностей і питання системної праці над завданнями повернення та реституції культурних цінностей для них є одними з багатьох, які доводиться вирішувати.

В цілому позитивно оцінюючи персональну діяльність задіяних у різні роки до роботи у підрозділах міністерства фахівців, експерти та наукова громадськість України неодноразово підносили питання щодо невідповідності даної ситуації із організаційним забезпеченням щодо розшуку і повернення втрачених культурних цінностей України тим масштабам та завданням, які у цій сфері необхідно вирішувати. При цьому наголошувалося на необхідності створення окремого державного органу, який би опікувався питаннями повернення та реституції культурних цінностей, зокрема, відновлення Національної комісії з питань повернення в Україну втрачених культурних цінностей.

У 1996 р. Кабінет міністрів України погодив спільну постанову Міністерства культури України, Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей. Головного архівного управління України та Національної академії наук України щодо затвердження Державної програми «Культурні цінності України: Втрати. Шляхи повернення». Метою програми було об’єднання зусиль державних органів і громадських організацій, фондів і установ, наукових інституцій для пошуку, виявлення, вивчення і повернення культурних цінностей в Україну, введення їх до наукового та культурного обігу, встановлення масштабів втрат українських культурних

цінностей. Ставилися завдання удосконалення законодавства України щодо питань повернення та реституції культурних цінностей, сприяння складанню реєстрів втрачених культурних цінностей, забезпечення видання науково-дослідних та інформаційних матеріалів з проблем повернення та реституції культурних цінностей. До роботи були залучені Міністерство культури АР Крим та обласні управління культури, державні архіви, науково-дослідні інститути, посольства та представництва України за кордоном. Окремого фінансового забезпечення на виконання завдань програми не передбачалося. Усі видатки на її реалізацію покладалися на міністерства і відомства у межах їх бюджетного фінансування. Проте наявність такої програми дозволяла мобілізувати внутрішні можливості міністерств та відомств, консолідувати зусилля різних державних установ і громадськості щодо організації систематичної праці над вирішенням проблем повернення та реституції втрачених культурних цінностей України. На підставі програми ухвалювалися відповідні постанови керівних органів залучених міністерств та відомств, підпорядковані їм установи зобов’язувалися включати ці завдання у свої щорічні робочі плани.

Також на схожих умовах була затверджена Державна програма «Повернуті імена», спрямована на відновлення імен визначних українських державних, політичних, наукових та культурних діячів, постаті яких у роки тоталітарного радянського режиму подавалися або у перекрученому вигляді, або узагалі замовчувалися. Передбачалося повернення архівної та мистецької спадщини цих діячів до України із закордону та публікація видань про їх життя та творчість.

У липні 1999 р. обидві ці програми були знову затверджені урядом на новий п’ятирічний термін – до 2003 р. У подальшому вказані програми не були продовжені.

Однак ця практика заслуговує на відновлення в нових умовах функціонування системи державних органів України. Такі програми могли б розроблятися під егідою Міністерства культури та інформаційної політики

України спільно з Державною архівною службою України та Національною академією наук України. На рівні колегій Укрдержархіву та МКІП, Президії НАН України доцільно ухвалити рішення щодо заходів з наукового опрацювання проблематики повернення та реституції культурних цінностей, створення уточнених та перевірених реєстрів втрачених культурних цінностей, виявлення та документування фотоматеріалів та докладних описів найбільш цінних втрачених реліквій.

Досвід боротьби українських музеїв за повернення втрачених внаслідок Другої світової війни культурних цінностей, які вони виявляють на закордонних аукціонах, засвідчує, що надзвичайно складно домогтися арешту таких культурних цінностей на час вирішення їхньої долі. Для цього потрібно, аби в Україні була порушена відповідна кримінальна справа, на підставі чого через міжнародні інстанції може бути внесене подання про арешт виявлених предметів культури. Але діюча редакція Кримінального кодексу України має обмеження щодо термінів давності та визначення відповідальних осіб чи організацій стосовноподій Другої світової війни і не дозволяє вчиняти ефективні превентивні дії щодо забезпечення контролю за виявленими предметами, поки буде відбуватися слідство та відповідні переговори. Тож унормування та спрощення умов порушення кримінальних проваджень щодо переміщених внаслідок війни українських культурних цінностей є ще одним актуальним питанням для України.

Окрім того, конкретні приклади повернення в Україну втрачених пам’яток засвідчили існування ще однієї проблеми – виплат імовірних компенсацій добросовісним набувачам таких культурних цінностей за кордоном, які не знали і не могли знати, що вони колись були викрадені з українських музеїв, архівів чи бібліотек. А така норма передбачена у багатьох країнах світу. Тож у бюджеті Міністерства культури та інформаційної політики України мають щорічно плануватися спеціальні кошти, які у випадку виникнення такої необхідності, можуть бути використані для переговорів щодо виплат відповідних компенсацій. А поки

що цю функцію в окремих випадках були змушені узяти на себе меценати. Зокрема, коли Національний музей мистецтв ім. Б. і В. Ханенків у 2011 р. виявив спробу продажу на аукціоні Сотбіс у Амстердамі (Нідерланди) картини Корнеліса Пуленбурга «Аркадський краєвид з німфами, які танцюють», що була викрадена нацистами під час Другої світової війни, то з'ясувалося, що вона не може бути арештована і директивно повернута в Україну безкоштовно. В умовах повної бездіяльності держави, фінансування проведення остаточної експертизи, виплату компенсації приватному власнику та оплату послуг транспортування тоді здійснив благодійний «Фонд Олександра Фельдмана».

Робота з виявлення, ідентифікації та встановлення походження втрачених культурних цінностей є копіткою, іноді багаторічною працею, яка вимагає високої кваліфікації дослідників, які її здійснюють. У 2019 р. з метою інформаційного забезпечення переговорних позицій української сторони в рамках українсько-німецьких переговорів з питань реституції культурних цінностей під егідою Міністерства культури України була створена експертна група фахівців з наукових установ НАН України (Інститут історії України НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України), також музейних установ (Національний Музей мистецтв ім. Б. і В. Ханенків), яка здійснила виїзд до Німеччини та працювала в німецьких архівах, бібліотеках та музеях. У результаті роботи експертів були виявлені нові дані щодо наявності втрачених у роки війни культурних цінностей на території Німеччини та на території Франції (завдяки доступу до каталогів аукціонів), виявлені і опрацьовані важливі архівні документи щодо обставин вивезення українських культурних цінностей в роки війни нацистським режимом. Відповідні матеріали були надані Міністерству культури України для подальшого опрацювання.

На жаль, у 2020–2021 рр. ця практика не була продовжена, хоча експертною групою були заплановані обстеження ряду музейних фондів

Німеччини, у яких було попередньо ідентифіковано предмети, що були вивезені з території України у період нацистської окупації.

Практику організації експертних поїздок фахівців з України до закордонних інституцій з метою виявлення, уточнення та вивчення інформації щодо втрачених культурних цінностей України та можливостей їх повернення доцільно офіційно визнати виправданою з точки зору отриманих результатів і такою, що заслуговує на подальше застосування в роботі Міністерства культури та інформаційної політики України.

Заслуговує на увагу питання щодо виділення спеціальних коштів на забезпечення залучення висококваліфікованих фахівців до підготовки матеріалів щодо виявлення та ідентифікації втрачених у роки Другої світової війни культурних цінностей. Відповідні роботи могли б здійснюватися на договірних засадах за умови опрацювання належної нормативної бази та відповідних наказів по міністерству. Така форма залучення експертів до виконання завдань інформаційного забезпечення питань повернення і реституції культурних цінностей значно пришвидшила б опрацювання відповідних матеріалів та підвищила б їх якість.

ВИСНОВКИ:

Інституційне забезпечення державної політики щодо повернення та реституції культурних цінностей потребує не формальної визначення відповідального уповноваженого органу, робота якого реально не забезпечена ні необхідною кількістю кадрів, ні відповідним бюджетом, ні необхідними організаційними можливостями, а створення чіткої національної організаційної інфраструктури через формування реальної системи спеціальних уповноважених органів та організацій, на які покладено завдання реалізації державної політики в сфері повернення та реституції культурних цінностей.

У цьому зв’язку доцільно відновити діяльність спеціального уповноваженого органу виконавчої влади, який би фокусовано здійснював завдання державної політики у цій сфері, зокрема, Національної комісії з

питань повернення в Україну культурних цінностей. Така комісія могла б діяти у складі Міністерства культури та інформаційної політики України на правах окремої державної служби.

Доцільно відновити практику розробки та затвердження Кабінетом міністрів України міжвідомчої Державної програми «Культурні цінності України: Втрати. Шляхи повернення».

Потребує удосконалення українське законодавство, зокрема, щодо можливості порушення відповідних кримінальних справ по факту втрат культурних цінностей України в умовах, коли такі втрати внаслідок незаконного вивезення чи знищення пам’яток культури сталися у віддалені періоди часу, зокрема, в роки Другої світової війни та у передвоєнний період. Тобто потребує вирішення питання щодо скасування строків давності за такі злочини і можливість притягнення до відповідальності та повернення виявлених культурних цінностей, які були раніше втрачені.

Актульним є питання створення спеціальних фондів коштів для вирішення питань компенсації добросовісним набувачам культурних цінностей, які не знали і не могли знати, що придбали викрадені з території України предмети культури, у тому числі, переміщені внаслідок Другої світової війни. Також потребує додаткових рішень нормативно-правового характеру проблема залучення висококваліфікованих фахівців до підготовки інформаційних матеріалів, які б забезпечували реалізацію завдань державної політики у сфері повернення та реституції культурних цінностей.

2. Проблеми встановлення втрат культурних цінностей України внаслідок Другої світової війни, їх розшуку та реституції

Перебуваючи у складі СРСР, у роки Другої світової війни Україна пережила агресію з боку нацистської Німеччини й усі труднощі окупаційного режиму. При чому територія України була повністю окупована військами Німеччини та її союзників. У результаті воєнних дій і в період окупації Україна понесла надзвичайно масштабні втрати культурних надбань. Це був справжній культурний Апокаліпсис, наслідки якого неподолані досі. Надзвичайно велика кількість безцінних українських музейних, архівних, бібліотечних фондів досі вважаються зниклими безслідно.

За офіційними радянськими даними, внаслідок війни на території України в руїнах лежали 714 міст, 28 тисяч сіл, 2 мільйони будівель. Загалом на території України постраждало 2 млн. будинків і споруд. В тому числі лише споруд, пов'язаних з релігійними культами, виявилося зруйновано близько 700, серед них 476 церкви, 53 костьоли, 159 синагог. Серед багатьох втрат воєнного часу – зруйновані і пошкоджені нерухомі пам'ятки архітектури, монументального мистецтва, історії та археології, які неможливо було евакуювати чи заховати. Відповідно до усталеної в джерелах точки зору, на території України було зруйновано і пошкоджено близько 1 тис. пам'яток архітектури, з яких 347 втрачено повністю. Однак, на наш погляд, ці дані є доволі приблизними. Насправді втрати нерухомих пам'яток культури були набагато більшими. І тут важливо розуміти, що чимало населених пунктів внаслідок суцільних руйнувань назавжди втратили свій історично-сформований вигляд через знищення масової історичної забудови. А це зрештою мало суттєвий вплив на формування суспільної свідомості населення, яке тим самим втратило візуальний матеріалізований зв'язок з своїм минулим, з історією рідного краю.

Катастрофічні наслідки події Другої світової війни 1939–1945 рр. та Німецько-радянської війни 1941–1945 рр. мали для рухомих культурних цінностей – архівних, бібліотечних та музейних фондів України.

За офіційними даними Архівного управління при Раді міністрів УРСР, оприлюдненими у 1961 р., внаслідок війни та іноземної окупації на території України було знищено 18 млн. архівних справ, що зберігалися в державних центральних і обласних архівах та їхніх філіалах (із наявних станом на 1941 р. 30 млн. справ). А разом з фондами відомчих, районних і міських архівів загальні втрати державного архівного фонду в Україні склали 46 млн. справ. серед них – унікальні документи з історії України XII-XX ст. У 2001 р. за ініціативою Державного комітету архівів України було розпочато роботу над підготовкою Національного реєстру втрачених та переміщених архівних фондів центральними державними архівами (ЦДАВО, ЦДІАК, ЦДІАЛ, ЦДКФФА), Державним архівом в Автономній Республіці Крим та державними архівами областей України. В рамках цього завдання здійснено велику роботу з складання списків втрачених та переміщених за різних обставин (знищення, вивезення, пограбування, передавання за вказівкою загальносоюзних державних органів та ін.) у різні періоди, в тому числі і внаслідок Другої світової війни. Як з'ясувалося, до сьогодні не укладений перевірений і зведений реєстр актів про воєнні збитки зі статистичними даними про кількість втрачених, евакуйованих і збережених архівних фондів із зазначенням хронологічних меж документів, остаточно не зведено перші повоєнні дані про втрати архівних фондів з даними про віднайдення та повернення внаслідок повоєнної реституції архівних документів. У зв'язку із встановленими та документально підтвердженими фактами масового знищення українських архівних фондів шляхом спалення органами НКВС СРСР і УРСР через неможливість їх евакуювати, важливо додатково дослідити ці обставини та враховувати у визначенні підсумків воєнних втрат архівної спадщини України. Станом на 2007 р. вдалося встановити і зафіксувати (за неповними даними, бо по ряду архівів перевірені відомості ще не введені до наукового обігу), що загалом внаслідок війни та окупації було втрачено щонайменше 25% усього довоєнного державного архівного фонду України. З наявних до Другої

Світової війни (з урахуванням архівів Криму та м. Севастополя) 75 853 архівних фондів, повністю було втрачено 15 259 фондів, ще частково втрачених нараховується 211 фондів і втрачено документів, що перебували у розсипу загалом 64 500 кг (тобто 64,5 т). І це ще далеко не остаточні дані. Разом з тим, доля багатьох унікальних архівних фондів України дотепер достеменно невідома.

Згідно з першими повоєнними даними, загальні втрати книжкового фонду України складали 51 млн. томів. Цю цифру важко уявити у фізичному вимірі. Постраждали найбільші бібліотеки України – Академії наук у Києві, ім. В. Г. Короленко в Харкові, ім. В. І. Леніна в Одесі, ім. І. Франка у Львові та ін. Лише у м. Києві було знищено і вивезено 4 млн. книг, в тому числі з зібрань бібліотеки АН України – понад 320 тис. книг, серед яких 5 ящиків стародруків, 20 рукописів XV-XVШ ст., рідкісні видання творів Т. Г. Шевченка, А. Міцкевича, І. Франка. Серед викрадених з бібліотек наукових установ Києва - Перше і Друге Горностаєвське Євангеліє ХУІ ст. у високохудожніх срібних з позолотою оправах, старовинне сербське Євангеліє, рідкісні рукописи перської, абіссінської і китайської писемності, книги першодрукаря І. Федорова та інші пам’ятки культури. Постраждала бібліотека Київського університету з фондом 1 млн. 300 тис. книг, було втрачено більше половини архіву давніх актів, який в ній зберігався. Втрати харківської обласної бібліотеки ім. В. Г. Короленко загалом оцінювалися у близько 595 000 примірників книг та інших видань, в тому числі 3 020 стародруків. Біля 50 000 книжок були викинуті нацистами на пошкоджену бруківку, щоб полегшити проїзд техніки, а потім спалені. До Німеччини було відправлено близько 41 000 книг. Сучасні дослідження втрат бібліотечних фондів України підтверджують, що внаслідок війни у короткий термін був зруйнований найцінніший фонд книжкової спадщини України. Визнається, що нині він не може бути ні відновленим, ні встановленим фізично. Досі ще існує низка складних проблем, які потрібно вирішити для відтворення об’єктивної картини збитків, заподіяних бібліотекам України. Окремі комплекси книг з довоєнних фондів

бібліотек України, які були вивезені нацистами в період окупації і при поверненні до СРСР відправлені до інших радянських республік, сьогодні виявлені на території Росії та Білорусі. Доцільно на фаховому рівні визначитися, чи є потреба у здійсненні заходів для повернення таких книг в Україну, враховуючи, що вони в основному були видані у період СРСР напередодні Другої світової війни і у більшості належать до літературним технічного характеру.

Згідно з першими повоєнними офіційними радянськими даними, на території України у період війни та окупації було зруйновано та пошкоджено I51 музей різного профілю, вивезено більше ніж 40 тис. унікальних експонатів. Сотні тисяч предметів історії та мистецтва було викрадено, знищено, пошкоджено і загублено в період окупації. Постраждали музеї і картинні галереї Києва, Харкова, Одеси, Львова, Чернігова, Полтави, Сум, Херсона, Донецька, Кам'янець-Подільського, Рівного, Дніпропетровська та багатьох інших міст і районних центрів. Музейному господарству республіки була нанесена шкода в сумі 1 млрд. 350 млн. крб. Однак названа цифра навряд чи у повній мірі відображує справжні масштаби втрат. Адже, з однієї сторони, оцінити у грошових одиницях збитки, нанесені в роки війни та окупації музеям України можна лише умовно. Бо за своїм історичним та культурним значенням більшість художніх полотен, унікальних пам'яток старовини не мають ціни, їх втрати неможливо відшкодувати. Водночас, наведені дані про кількість музеїв, що зазнали збитків та щодо кількості втрачених ними предметів музейних фондів є очевидно не повними. існують дані сучасних українських науковців про те, що на території України тоді діяло до 174 музейних установ. За виявленими оригінальними актами збитків, створеними «за гарячими слідами» у 1943-1945 рр., загальні втрати лише по 32 музеям України художнього, історичного, історико-археологічного, краєзнавчого та меморіального профілю в територіальних межах 1941 р. складають орієнтовно 1 111 176 музейних предметів. А разом з музеями АР Крим та м.

Севастополя в сучасних територіальних межах України, встановлені орієнтовні втрати музейного фонду складають 1 143 716 предметів музейного фонду. І це лише часткові та неповні дані по приблизно 16% музеїв, які діяли до подій Другої Світової війни на її території.

Слід враховувати, що музеї подавали ці акти у 1943 - на початку 1945 р. При цьому основні документи щодо обліку збитків відправлялися до Москви. В українських установах лишалися у кращому випадку їхні копії. А в разі складання рукописних актів, то в Україні їхніх дублікатів не залишалося. Республіканська комісія по обліку завданих збитків часто отримувала лише узагальнені відомості та копії переліків переданих до Москви документів. Тому не всі акти збитків художніх, історичних, краєзнавчих та меморіальних музеїв України дотепер введено у науковий обіг.

Також слід констатувати, що у багатьох актах частина археологічних комплексів, нумізматичних колекцій, зібрань гравюр тощо подається без зазначення загальної кількості втрачених предметів та (як правило) без їх докладних описів. По актам художніх музеїв інформація наводилася часто без зазначення детальних описів, загальною проблемою є відсутність фотографій втрачених об’єктів.

Аналізуючи втрати музеїв України внаслідок Другої Світової війни, слід зазначити, що дані актів збитків, складені ними у перші повоєнні місяці і роки, готувалися у надзвичайно стислі терміни та, як правило, в умовах відсутності інвентарних книг і картотек, які були або вивезені в евакуацію, або викрадені нацистами, або виявилися знищеними. Тому по багатьох позиціях втрат, зазначених у таких актах, наводилися дані приблизного та орієнтовного характеру. А основний акцент на вимогу НДК СРСР робився на грошову оцінку понесених втрат, яку намагалися подати якомога вищою і критерії якої часто виглядають незрозумілими. Слід зазначити, що ці перші акти втрат музейних фондів в подальшому використовувалися установами музейного профілю як базові для подання відповідних довідок та списків

щодо понесених збитків для загальноукраїнських та загальносоюзних інституцій. У тому числі, відповідні матеріали про вивезені, розграбовані та знищені експонати направлялися у 1948 р. з посиланням на складені у 1943-1945 рр. акти. Цілком очевидно, що такі акти і довідки у своїй більшості не проходили актуалізацію і не враховували даних про пізніше віднайдені музейні предмети у тайниках в приміщеннях музеїв, повернуті від населення, знайдені на шляху руху радянської армії по Україні та територією європейських країн і повернутих пам'яток, а також культурні цінності, що були повернуті в Україну внаслідок загальної повоєнної реституції з території Німеччини та її союзників у 1945-1948 рр. та в наступні періоди. Тож поряд з пошуком нових документів про втрати музеїв під час Другої світової війни, нагальною потребою для встановлення їхніх остаточних безповоротних втрат є проведення системної звірки музейних фондів на основі реконструкції довоєнних музейних колекцій та даних про повернуті у післявоєнні роки до фондів музейні предмети, які вважалися втраченими. У цьому зв'язку також важливим є встановлення фактів міжмузейних передач культурних цінностей за розпорядженнями всеукраїнських та всесоюзних установ у контексті перерозподілу уцілілих музейних фондів, що поверталися з евакуації чи Німеччини, а також факти помилкових передач таких музейних предметів іншим музейним установам, ніж ті, яким вони належали до війни.

Варто звернути увагу на той факт, що останній раз в умовах СРСР та УРСР вимога до окремих музеїв художнього профілю подати відомості про втрати культурних цінностей з акцентом щодо даних про вивезені нацистами твори мистецтва надійшла від Комітету у справах мистецтв при Раді міністрів УРСР 5 липня 1948 р. Музеям пропонувалося терміново (до 15 липня того ж року) подати ці дані до комітету. Порівняльний аналіз показує, що у такі стислі терміни виконати роботу по звірці списків втрат культурних

цінностей було неможливо і музеї знову використали попередні дані про свої втрати, які були подані у актах збитків 1943–1945 рр.

Після цього за час існування СРСР жодних дій із встановлення реальних збитків українських музеїв в роки Другої світової війни не проводилося. Так само не було вчинено жодних дій із розшуку втрачених музейних цінностей.

У перші роки після проголошення Незалежності України, теа втрат національних культурних цінностей та їх розшуку і повернення була однією з найбільш актуальних суспільно-значущих проблем. Вже станом на середину 1990-х років було зібрано попередні дані різного ступеню деталізації про близько 42 646 пам’яток культури, що були втрачені по 27 музеях України. Більшу частину з них складали відомості про втрати періоду Другої світової війни. Проте надалі цей процес, особливо стосовно реєстрів втрачених музейних предметів, значно уповільнився. Дані продовжували опрацьовувати лише окремі заклади.

У контексті інформаційного забезпечення здійснення державної політики щодо повернення та реституції культурних цінностей зберігає свою актуальність завдання створення реєстрів втрачених українських культурних цінностей, особливо вивезених та знищених внаслідок Другої Світової війни, та розробка на їхній основі електронної бази даних втрачених пам’яток. Перші заходи у цьому напрямку почали здійснюватися ще у 1992–1993 рр. Їх намагалися реалізувати спочатку Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей, а згодом Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України. Протягом останніх років це питання пробувало вирішити Міністерство культури України. Проте, незважаючи на неодноразові спроби здійснити цей проект як надзвичайно важливе для України завдання, поки що доводиться констатувати, що протягом вже понад тридцяти років незалежності України таку електронну базу втрачених культурних цінностей створити не вдалося. Слід додатково зазначити, що лише окремі музеї, архіви та бібліотеки

спромоглися організувати системні дослідження своїх втрат та підготувати й опублікувати хоч і не повні, але, усе ж, надзвичайно важливі реєстри принаймні частини втрачених культурних цінностей. Проте цих даних критично замало для репрезентативного відображення завданих їм втрат. Особливо це стосується втрачених музейних фондів України. Так, зокрема, станом на квітень 2004 р., відповідно до досягнутих домовленостей, у створену в Німеччині базу даних Координаційного центру з питань втрачених культурних цінностей у м. Магдебург «*Lostart.de*» було розміщено дані лише на понад ніж 7 000 культурних цінностей, втрачених в Україні в роки Другої світової війни, які належали до довоєнних фондів шести музеїв України. У 2010 р. кількість таких облікових записів про втрачені українські пам'ятки виросла до 10 000. Але на тлі навіть офіційних даних доби колишнього СРСР, що на території України під час війни постраждали 151 музей (а сучасні дослідники говорять про 174 музейні заклади, які опинилися на окупованій території) і втрачено сотні тисяч предметів культури, стає очевидним, що така ситуація є вкрай незадовільною і потребує кардинального виправлення. Окрім того, ці дані внесені до хоч і вже міжнародної, але усе ж таки зарубіжної бази даних, а власної відповідної інформаційної системи в Україні дотепер немає. Така ситуація виникла у зв'язку з тим, що Міністерство культури України не надавало належної уваги завданням здійснення реального обліку збитків музейних фондів в роки Другої світової війни, не розробило відповідних методичних рекомендацій для музейних установ та не видало наказів, які б зобов'язували їх у директивному порядку здійснювати таку роботу на систематичній основі, передбачати її виконання у планах роботи. Тож такі дослідження і пошуки проводять лише окремі поодинокі музеї завдяки далекоглядності та ентузіазму їх директорів та окремих співробітників. Натомість, для прикладу, завдяки позиції керівників Державної архівної служби впродовж багатьох років українські архівісти на центральному, а головне, і на місцевому рівнях, крок за кроком проводять звірку архівних фондів з їх

довоєнними колекціями та поступово відновлюють реальну та об'єктивну картину втрат, завданих Державному архівному фонду України Другою світовою війною. Але і у даному випадку наявне критичне уповільнення цієї роботи, – перша і поки що остання фундаментальна публікація даних про втрати архівного фонду України у роки війни була оприлюднена у 2007 році.

ВИСНОВКИ:

Відсутність перевірених і верифікованих даних про втрати культурних цінностей України на сучасному етапі створює труднощі для реалізації державної політики України у сфері реституції культурних цінностей, ослабляє переговірні позиції країни на міждержавних переговорах, не дає змоги повноцінно організувати розшук та повернення втрачених реліквій.

Актуальним завданням є поновлення широких державних програм з створення актуальних реєстрів та Баз даних про втрачені внаслідок Другої світової війни культурні цінності України.

3. Питання переміщених культурних цінностей (т. зв. «трофейні фонди»)

Питання переміщення культурних цінностей внаслідок Другої світової війни протягом кількох останніх десятиріч є одним з ключових факторів міжнародного співробітництва у сфері культури, значною мірою впливає на взаємовідносини між країнами та привертає до себе значну увагу широкої громадськості. Своїм змістом воно також охоплює долю предметів культури інших держав, що опинилися під час та після війни на території України. Їх офіційний статус та майбутня доля є предметом не лише фахових дискусій серед правників, істориків та культурологів, але й стало викликом для державної політики України щодо повернення і реституції культурних цінностей. Ключовим при цьому є значне розходження у розумінні місця таких переміщених культурних цінностей в сучасному культурному житті України – вони є «компенсацією» за втрати внаслідок війни та окупації, чи

«трофеями війни»? Незалежна українська держава успадкувала цю проблему від колишнього СРСР і досі не може визначитися ні на ментальному, ні на законодавчому рівнях, яким чином її вирішити.

Дослідження сучасних українських, американських, німецьких та російських істориків дозволяють з великою достовірністю відновити обставини переміщення культурних цінностей до СРСР під час та після Другої світової війни. І вони значною мірою спростовують ключові тези колишньої радянської пропаганди про благородну місію «порятунку» культурних скарбів неймовірної цінності на шляху радянської армії та в радянській окупаційній зоні на території переможеної Німеччини.

Ідея відшкодування збитків, завданих нацистською Німеччиною та її союзниками установам освіти, культури та науки СРСР за рахунок їхнього культурного потенціалу належала відомому російському та радянському діячеві культури, історику мистецтва та реставратору І. Грабару. У 1943 р. він звернувся до голови НДК СРСР М. Шверніка з листом, у якому обґрунтував доцільність заміщення втрачених культурних цінностей з ворожих колекцій як еквівалентну компенсацію за переміщені або знищені твори мистецтва після завершення війни. З цією метою пропонувалося створити тимчасовий окремий підрозділ НДК СРСР, який би сформував спеціальний перелік предметів з музейних колекцій Німеччини, Австрії, Італії, Угорщини, Румунії та Фінляндії, що могли б бути кваліфіковані як еквівалентна компенсація.

Ця пропозиція була підтримана вищим партійним та радянським керівництвом СРСР. Було ухвалено рішення скласти попередній список предметів культури, які підлягали вивезенню до СРСР у якості компенсації. Остаточний варіант проекту списку таких предметів культури з музейних збірок ворожих країн був підготовлений 26 лютого 1945 р. і поданий на розгляд до Комітету у справах мистецтв при РНК СРСР. Основу списку складали предмети з колекцій музеїв Берліну, включно з знаменитим Пергамським вівтарем, оціненим у 7 500 000 дол. США. Серед

найвизначніших експонатів інших німецьких музеїв у списку фігурувала «Сикстинська мадонна» Рафаеля з Дрезденської картинної галереї, яку оцінили у 2 000 000 дол. США. Загалом, список музейних предметів на компенсацію втрат СРСР у грошовому еквіваленті був визначений у 70 587 200 дол. США. Головна роль у виявленні та відбору призначених для цього культурних цінностей відводилася трофейним бригадам Комітету у справах мистецтв при РНК СРСР.

Проте після завершення Другої світової війни на контрольованій СРСР території Німеччини, ідея компенсації втрачених культурних цінностей перетворилася на масове вивезення німецьких архівів, бібліотечних фондів та музейних цінностей. Про загальні масштаби вивезення з території Німеччини культурних цінностей досить повне уявлення надає довідка, підготовлена 30 липня 1957 р. Міністерством культури СРСР для Президії ЦК КПРС. Підсумувавши наведені у довідці дані можливо визначити, що на території СРСР станом на той час перебувало 2 006 059 одиниць предметів культури та 534 ящики з необробленими археологічними, нумізматичними, архівними матеріалами та творами графіки. Слід зазначити, що ці показники не враховують твори живопису світового рівня, які у загальній кількості 1 240 одиниць СРСР у 1955 р. повернув до Дрезденської картинної галереї.

Також слід враховувати, що значна кількість переміщених культурних цінностей була привезена на територію України з країн Східної і Центральної Європи, а головно, Німеччини радянськими солдатами і офіцерами, посадовими особами, які, повертаючись додому з територій контрольованих радянською армією та радянською окупаційною адміністрацією, в приватному порядку везли з собою знайдені твори мистецтва та інші об’єкти культури. Чимало таких раритетів як «сувеніри» — пам’ять про події війни залишилася в їхніх родинах до сучасного часу. Але багато таких пам’яток були і є дотепер предметом активної торгівлі на «чорному ринку» антикваріату, осідають у приватних колекціях.

Частина німецьких культурних цінностей у перші післявоєнні роки опинилася на території України.

З позицій сучасності надзвичайно важко оцінювати дії офіційної влади СРСР та радянських громадян щодо вчинених ними дій по відношенню до культурних цінностей Німеччини та інших країн. З однієї сторони, це була морально-емоційна реакція у відповідь на злочини нацистського режиму і його спільників на окупованій території Радянського Союзу, яка мала під собою реально-об'єктивне підґрунтя. Адже факт тотального розграбування та знищення культурних цінностей нацистами та їх поплічниками на захоплених землях не викликає сумнівів. Головний міжнародно-правовий документ, який був чинним станом на той час для практично усіх воюючих сторін – IV Гаазька конвенція 1907 р. щодо законів та звичаїв війни на суходолі – забороняла вилучення та конфіскацію приватної власності, власності релігійних та громадських організацій, а також культурних цінностей на окупованих територіях. Разом з тим, її положеннями не визначено алгоритмів дій у разі, коли одна з воюючих сторін першою порушила ці вимоги міжнародного права і спричинила своїми діями до тяжких наслідків та шкоди, завданої іншим воюючим країнам. При цьому, досвід врегулювання таких ситуацій та подолання наслідків встановлених і підтверджених дій проти культурних цінностей був вироблений за підсумками Першої Світової війни, коли вперше було застосовано принцип «restitution-in-kind» («реституції в натурі») для фізичної компенсації втрачених особливо визначних та важливих культурних цінностей за принципом «предмет на предмет» або «колекція на колекцію» за рахунок активів сторони, яка спричинила завдану шкоду. Тож, на перший погляд, дії Радянського Союзу були логічними та обґрунтованими.

Але з іншої сторони, попередній міжнародний досвід вирішення питання компенсації за завдані втрати культурних цінностей базувався виключно на фіксації умов такого фізичного заміщення втрачених культурних цінностей у офіційних міжнародних договорах за участю сторони, яка була

відповідальною за скоєні злочини. Відповідно, здійснення актів компенсації відбувалося відкрито та зрозуміло не лише для учасників воєнних дій, але для усієї світової громадськості. Радянський Союз здійснював вивезення «трофейних» культурних цінностей без жодних міжнародних договірно-правових документів, керуючись виключно директивами вищого партійного та радянського керівництва СРСР. До того ж, таке вивезення відбувалося у цілковито таємний спосіб й у режимі підвищеної секретності. Переважна кількість переміщених до СРСР предметів культури була вивезена у 1945 р., коли ще не були розроблені та не набрали чинності принципи та порядок реституції культурних цінностей, визначених Контрольною радою по Німеччині як головним керівним органом, що представляв країни антигітлерівської коаліції. Проте, вочевидь, це не звільняло СРСР від здійснення офіційних та публічних дій по оголошенню своїх втрат та відкритому й аргументованому заміщенню втрачених культурних цінностей за рахунок колекцій та збірок, що перебували на території Німеччини. І така можливість була, але нею СРСР не скористався.

До того ж, коли мова йде про «компенсацію» втрат культурних цінностей музеїв, архівів та бібліотек СРСР за рахунок «трофейних фондів» з територій Німеччини та її союзників, то привезені до Радянського Союзу пам'ятки культури мали б пропорційно розподілятися між ними залежно від кількості та значення втрачених предметів культури. Але цього не сталося, хоч станом ще на 1943–1945 рр. усі провідні музеї СРСР, що перебували на окупованих ворогом територіях, подали офіційні акти про завдані збитки та переліки втрачених культурних цінностей. Серед інших, це зробили й музеї, архіви та бібліотеки УРСР. Зокрема, у кількісному та якісному відношенні реальні втрати музеїв України значно перевищували втрати інших радянських республік, чиї території були окуповані, у тому числі й РРФСР. Але лише незначна частина німецьких музейних цінностей у повоєнні роки потрапила на територію України. І то у дуже обмежене коло установ. Тож «компенсації» як такої для них реально не відбулося. Так само, не були у

реальному фізичному сенсі відшкодовані й збитки музеїв інших республік СРСР, включно з музейними закладами РРФСР. Натомість, абсолютну більшість привезених до Радянського Союзу «трофейних фондів» було сконцентровано у музеях Москви та Ленінграду, особливо у Державному музеї образотворчих мистецтв ім. О.С. Пушкіна (м. Москва) й Державному Ермітажі (м. Ленінград), які практично не зазнали втрат своїх фондів в роки війни. Називати ці зосереджені в них культурні скарби «компенсацією» неможливо.

Як наслідок таких дій партійного та радянського керівництва СРСР, правовий статус переміщених до СРСР культурних цінностей так і не був чітко визначений. Між 1945–1955 рр. вони трактувалися виключно як «військові трофеї» («трофейні музейні фонди», «трофейна література» тощо). Але публічно оголосити їх власністю СРСР Радянський Союз так і не наважився. Відповідно, офіційний статус культурних цінностей, переміщених в часи СРСР на територію України і переданих до державних українських установ, не був чітко з'ясований та оформлений. Як правило, при їхній передачі до музейних чи інших фондів записи щодо походження та підстав надходження цих предметів культури (чи й цілих збірок) фіксували таким чином: «Привезено з Німеччини», «Надійшло з Німеччини» (російською мовою, відповідно, записувалося у книги надходжень як «Привезено из Германии», «Завезенные из Германии», «Поступило из Германии»). Жодних конкретних посилань, що це є компенсація за втрати даних музеїв, архівів чи бібліотек, інших закладів поки що в документах не виявлено. А в ряді музеїв України отримані з Німеччини фонди через багато десятиріч досі не внесені до постійних фондів зберігання.

Починаючи з 1955 р. на рівні вищого партійного та радянського керівництва СРСР, в тому числі у публічних заявах та повідомленнях уряду СРСР, офіційних документах міжнародних переговорів (зокрема, з НДР) такі культурні цінності почали називати «культурними цінностями, що тимчасово перебувають на території СРСР».

Це питання вперше почало обговорюватися на рівні партійного та державного керівництва СРСР на початку 1955 р. 3 березня міністр закордонних справ СРСР В. Молотов подав до ЦК КПРС доповідну записку щодо фондів Дрезденської картинної галереї, які після Другої світової війни опинилися на території СРСР. У записці зазначалося, що для Радянського Союзу у цій справі є лише два можливі шляхи її вирішення — або він офіційно оголошує, що культурні цінності Дрезденської картинної галереї належать радянським людям як їхній трофей у перемозі над Німеччиною, або вони можуть повернути ці цінності німецькому народові «як його надбання». При цьому, вперше було застосоване формулювання «культурні цінності НДР, що тимчасово перебувають у СРСР».

Нове рішення про передання культурних цінностей до НДР було ухвалене наприкінці 1950-х рр. У лютому 1958 р. було ухвалено текст «цілком таємної» постанови Секретаріату ЦК КПРС «Про передання Уряду Німецької Демократичної Республіки німецьких культурних цінностей, що перебувають на тимчасовому зберіганні у СРСР», яка була проголосована членами ЦК. Наведемо фрагменти цього документа мовою оригіналу:

«1. Информировать ЦК СЕПГ о готовности Советского Правительства передать Правительству ГДР на взаимной основе культурные ценности (произведения искусства, архивные материалы), спасенные Советской Армией и вывезенные в СССР в период Великой Отечественной войны с территории ГДР.

2. Передать Правительству Германской Демократической Республики свыше 1. 990. 000 предметов искусства из различных музеев и учреждений Берлина, Дрездена, Потсдама, Десау, в том числе свыше 2. 100 картин, около 74. 000 скульптур и предметов прикладного искусства, свыше 300. 000 гравюр, рисунков, миниатюр, свыше 8. 000 предметов оружия, около 800. 000 предметов нумизматики, свыше 520. 000 архивных, археологических и вспомогательных материалов, свыше 280. 000 экземпляров книг и 534 ящика необработанного архивного, археологического и этнографического

материала, находящихся на временном хранении в Государственном Эрмитаже, Музее изобразительных искусств им. А.С. Пушкина, Музеях Киева и других музеях и учреждениях СССР.

3. Согласовать с германскими друзьями порядок передачи указанных культурных ценностей, предложив в качестве основы следующее:

а) Опубликовать в печати в феврале 1958 года сообщение: «В Совете Министров СССР» о передаче Правительству ГДР германских художественных и исторических ценностей, находящихся на временном хранении в СССР;

б) передачу культурных ценностей ГДР провести с 1 мая по 20 декабря 1958 г. с участием германских специалистов. Отправку ценностей в ГДР провести в эти же сроки».

У травні 1960 р. Секретаріат ЦК КПРС ухвалив рішення, згідно з яким питання повернення культурних цінностей, що тимчасово перебували на території Радянського Союзу є «повністю вирішеним». Радянський посол у НДР М. Первухін був уповноважений підписати підсумковий протокол щодо завершення їх передачі до НДР. Протокол було підписано у Берліні 29 липня 1960 р. Зафіксована у ньому кількість переданих до НДР культурних цінностей складала 1 571 995 предметів, 121 ящик з книгами та фотографіями, звукові архіви і музичні записи, понад ніж 3 млн. архівних справ.

Таким чином, у перші повоєнні роки вище партійне та радянське керівництво СРСР організувало масове вивезення культурних цінностей з території переможеної Німеччини. Визначальна ідея здійснення компенсації втрат Радянського Союзу внаслідок нацистської окупації вже у 1945 р. трансформувалася у ставлення до виявлених не лише німецьких культурних цінностей, але й надбань інших держав, як до «трофеїв». Власне, такі культурні цінності далі трактувалися як «трофейні музейні фонди», «трофейна література», «трофейні архіви» тощо. Масштаби переміщення німецьких та інших культурних цінностей були надзвичайно великими —

мова йшла про мільйони музейних експонатів, книг та архівних справ. Серед них були широко відомі шедеври світового мистецтва та унікальні видання й документи. Але таке вивезення культурних цінностей не було у будь-який спосіб офіційно оформлене як компенсація за заподіяні збитки. Воно здійснювалося у таємному режимі. Реального заміщення на втрачені пам’ятки конкретних музеїв, бібліотек та архівів не відбулося. Більшість установ культури і науки СРСР, які постраждали внаслідок війни, так і не отримали рівноцінного заміщення своїх втрачених фондів. Натомість, переважна більшість найцінніших музейних експонатів, архівних і бібліотечних фондів, «привезених з Німеччини», була передана до кількох музеїв, інших установ Москви та Ленінграду, які власне, не зазнали відчутних втрат внаслідок війни. У зв’язку з переданням німецьких культурних цінностей до НДР, зокрема й визначних творів Дрезденської картинної галереї, починаючи з 1955 р. на офіційному рівні у СРСР щодо переміщених культурних цінностей почало вживатися визначення їх як таких, що «тимчасово перебувають на території СРСР». Ті предмети культури, книги та архіви, які ще залишалися в Радянському Союзі, почали переховуватися у «спеціальних фондах», усі дані про них були засекречені. Тим самим, чимало пам’яток світової культури на багато десятиріч були повністю виведені з глобального наукового та культурного простору, вважалися безповоротно втраченими. Невизначеність у встановленні чіткого правового статусу цих культурних цінностей призвела до того, що вони стали своєрідною «міною уповільненої дії» у майбутньому, спричинивши чимало світових дискусій, суперечок та конфліктів між державами. Українська РСР, яка була частиною Радянського Союзу, у повній мірі стала безпосередньою учасницею цих процесів, передавши у спадщину Незалежній Україні так і не вирішену проблему «трофейних фондів», розшуку та повернення втрачених культурних цінностей, компенсації українським музеям, архівам та бібліотекам завданих їм війною колосальних збитків, наслідки яких так і не вдалося подолати впродовж усіх повоєнних років.

Таким чином, сьогодні ми маємо ситуацію, коли Україна, як держава, що була відновлена у 1991 році після довгих десятиліть перебування у складі СРСР, не була причетна до актів переміщення німецьких культурних цінностей в роки війни та перші повоєнні роки на її сучасну територію. Вона по факту правонаступності успадкувала разом з іншими матеріальними цінностями включно з фондами музеїв, архівів, бібліотек та інших закладів культури і науки наявні на її території культурні цінності, пов'язані з історією та культурою Німеччини. Умовно кажучи, у даному випадку Україна виступає «сумлінним набувачем» цих культурних цінностей, який не знав і не міг знати усіх обставин, за яких ці культурні цінності опинилися на її території. Так само Україна успадкувала від колишнього СРСР і ту правову невизначеність щодо переміщених культурних цінностей, яка пройшла метаморфози від «трофеїв війни» до «культурних цінностей, що тимчасово перебувають на території СРСР». І одним з найскладніших завдань для незалежної України є питання визначення – то що собою являють сьогодні для неї німецькі культурні цінності, які за часів СРСР опинилися на її території.

Відповідно до ст. 3 Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» від 21 вересня 1999 р., культурними цінностями України (тобто такими, які на законних засадах перебувають на її території – Авт.), поміж іншого є «культурні цінності, переміщені на територію України внаслідок Другої світової війни як часткова компенсація за заподіяну окупантами шкоду». Дана норма закону, зокрема, трактується як така, що визначає культурні цінності, переміщені з території Німеччини під час війни та в перші повоєнні роки, як такі що є «частковою компенсацією» за спричинені нацистською Німеччиною як країною-окупантом втрати українських культурних цінностей внаслідок війни. Автоматично ці культурні цінності вважаються такими, що на законних підставах перебувають на території України.

У цьому зв'язку слід зауважити, що даний закон був розроблений з конкретною метою адаптації українського законодавства відповідно до вимог Конвенції 1970 р. «Про запобігання незаконним ввезенню, вивезенню та передані права власності на культурні цінності» від 14 квітня 1970 р., яка ратифікована Україною. Закон схвалено відповідним комітетом Верховної ради, а згодом і усією Верховною радою України практично без жодних змін авторської редакції. За виключенням однієї правки, внесеної народною депутаткою України від КПУ В. Заклунною як раз щодо визнання переміщених на територію України німецьких культурних цінностей компенсацією за втрати у роки війни. Тут простежується очевидний зв'язок з діями Росії, яка саме у той час ухвалила свій скандальний закон про переміщені на її територію внаслідок Другої світової війни культурні цінності, які вона односторонньо оголосила своєю власністю. Ця правка зруйнувала архітектуру і зміст закону, спрямованого суто на сучасне регулювання питань вивезення-ввезення культурних цінностей відповідно до міжнародно-правових норм, зокрема, Конвенції 1970 р. Проте додаткових роз'яснень і відповідних норм щодо регулювання даних питань у текст закону внесено не було. Тож тема реституції у ньому станом на даний час не прописана належним чином. Та незважаючи на всю дискусійність цієї норми закону, вона дотепер є частиною українського законодавства.

Проте оголошення цих культурних цінностей власністю української держави у односторонньому порядку на кшталт дій Росії не може бути прийнятним шляхом для України. Такі дії не прийме не лише Німеччина, але й чимало країн світу. І це може ускладнити ставленні до України на міжнародній арені. Тож, у даному випадку українській державі доцільно йти своїм правовим шляхом. Вже в перші роки незалежності України були окреслені певні базові методологічні засади та принципів державної політики щодо повернення та реституції культурних цінностей. Зокрема, на них було наголошено у Заяві Президента України Л. Кравчука «Про повернення національних культурних скарбів» від 11 листопада 1993 р. (дата

офіційної публікації). У тексті заяви визнається, що протягом тривалого історичного шляху до відновлення державної незалежності, український народ зазнав значних і болючих втрат національних реліквій й інших історичних та культурних цінностей, які опинилися поза межами України. Масштаби завданих історико-культурній спадщині України збитків мають бути з'ясовані і в підсумку необхідно створити реєстри українських культурних цінностей, які опинилися на територіях інших держав. Можливості їх повернення в Україну мають бути вивчені. У заяві підкреслюється, що українська держава розуміє, що процес повернення культурних цінностей не є одностороннім і готова до укладання відповідних двосторонніх угод з усіма державами. При цьому окремо зазначається, що така готовність стосується і культурних цінностей, «в тому числі й тих, які були вивезені за часів СРСР з інших країн як воєнні трофеї і таємно зберігалися у спеціальних сховищах». У документі задекларовано принцип відкритості та вільного доступу до фондів усіх українських музеїв, архівів та бібліотек представникам компетентних органів інших країн на взаємній основі. З позицій сучасних завдань, які стоять перед Україною, ці проголошені Президентом України принципи не втратили своєї актуальності.

У цьому зв'язку, доцільно внести зміни до Ст. 3 Закону України «Про вивезення, ввезення і повернення культурних цінностей» в частині вилучення норми про оголошення культурними цінностями України переміщених німецьких артефактів. Водночас має бути розроблений та затверджений парламентом інший закон – «Про культурні цінності, переміщені на територію України внаслідок Другої світової війни», яким має бути врегульоване питання, у тому числі, і «трофейних» німецьких культурних цінностей в Україні. Їх статус може бути визначений таким чином, яким Україна, власне, і успадкувала його від колишнього СРСР – «культурні цінності, що тимчасово перебувають на території України». Як варіант – можливо вести додатковий відповідний розділ до діючого Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» від 21

вересня 1999 р. В законодавстві України має бути чітко передбачена можливість повернення (реституції) таких культурних цінностей їх довоєнним власникам. Водночас з метою захисту національних інтересів, при цьому доцільно зафіксувати умови такого повернення (реституції), а також на законодавчому рівні оголосити, що їх повернення (реституція) до країн походження може відбуватися виключно на взаємних засадах і чітко прописати детальне тлумачення даного положення.

Також актуальним питанням є внесення змін до законодавства України про національне культурне надбання, бо чинними нормативними актами зафіксовано порядок як вносити до відповідних реєстрів пам'ятки культури, але процедура виключення з нього зовсім не прописана. А колишні «трофейні фонди» навряд чи можуть бути у таких реєстрах без їх додаткового розгляду та перевірки обставин потрапляння в Україну.

ВИСНОВКИ:

Від початків незалежності України і до нинішнього часу актуальним питанням державної політики у сфері повернення та реституції культурних цінностей залишалося питання чіткого вирішення офіційного статусу колишніх «трофейних» культурних цінностей, переміщених у часи СРСР на територію України і переданих згодом до державних українських установ. Очевидно, що ці проблеми потребують поглибленого вивчення та спеціального відображення у законодавстві України. Тож гостро стоїть завдання щодо якнайшвидшої розробки і ухвалення або окремого закону про культурні цінності, переміщені на територію України внаслідок Другої Світової війни, або внесення відповідних положень до чинного Закону України. Фактично, це має бути закон про реституцію таких об'єктів, де має бути чітко з'ясований їхній статус, можливості та умови реституційних дій щодо них, або передбачені конкретнв умови чи причини до обмеження таких дій.

Рекомендації:

1. З метою інституційного зміцнення державної політики у сфері повернення та реституції культурних цінностей, Кабінету міністрів України. Міністерству культури та інформаційної політики України розглянути питання щодо відновити діяльність спеціального уповноваженого органу виконавчої влади, який би фокусовано вирішував завдання обстоювання національних інтересів України у даній сфері. Зокрема, пропонується відновити роботу Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей у складі Міністерства культури та інформаційної політики України на правах окремої державної служби.

2. Кабінету міністрів України, Міністерству культури та інформаційної політики України, державній архівній службі України та Національній академії наук України відновити практику розробки та затвердження Кабінетом міністрів України міжвідомчої Державної програми «Культурні цінності України: Втрати. Шляхи повернення».

3. Колегіям Міністерства культури та інформаційної політики України, Державної архівної служби України, Президії Національної академії наук України доцільно ухвалити рішення про систематичну наукову розробку питань повернення та реституції культурних цінностей, поновлення цілеспрямованих заходів з створення актуальних реєстрів та Баз даних про втрачені внаслідок Другої світової війни культурні цінності України. У складі музеїв, архівів, бібліотек України доцільно визначити конкретних співробітників, до планів роботи яких входило б виконання таких завдань. Для визначених співробітників цих установ з метою забезпечення науково-методичної допомоги у їхній роботі рекомендується провести спеціальні

семінари за участю провідних експертів-науковців з даної проблематики на предмет методики виявлення та опрацювання відповідних джерел.

4. Міністерству юстиції України та Міністерству внутрішніх справ України розглянуть питання щодо удосконалення українського законодавства щодо можливості порушення відповідних кримінальних справ по факту втрат культурних цінностей України в умовах, коли такі втрати сталися у віддалені періоди часу, зокрема, в роки Другої світової війни та у передвоєнний період, щодо скасування строків давності за такі злочини, розробити і внести до Верховної ради України відповідні пропозиції стосовно змін до чинного законодавства України.

5. Міністерству культури та інформаційної політики України та Міністерству фінансів України розглянути питання щодо створення спеціальних фондів коштів для вирішення питань компенсації добросовісним набувачам культурних цінностей, які не знали і не могли знати, що придбали викрадені з території України предмети культури, у тому числі, переміщені внаслідок Другої світової війни. Вирішити проблеми нормативно-правового характеру щодо можливостей залучення висококваліфікованих фахівців до підготовки інформаційних матеріалів, які б забезпечували реалізацію завдань державної політики у сфері повернення та реституції культурних цінностей.

6. Кабінету міністрів України із залученням відповідних міністерств та відомств України підготувати і подати на розгляд Верховної ради проект відповідних змін до законодавства України щодо національного культурного надбання в частині опрацювання процедури вилучення об’єктів культури, внесених до реєстрів національного культурного надбання необґрунтовано чи помилково.

7. Міністерству культури та інформаційної політики України, Міністерству юстиції України та Міністерству закордонних справ України доцільно у стислі терміни сформувати державну візію щодо сучасного статусу

культурних цінностей, переміщених на територію України внаслідок Другої світової війни (т. зв. «трофейних фондів») з урахуванням реальних історичних даних про обставини їх потрапляння на територію України. Розробити і подати до Верховної ради України проекти або окремого закону про культурні цінності, переміщені на територію України внаслідок Другої світової війни, або внесення відповідних положень щодо змін до чинного Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» від 21 вересня 1999 р.